

Kjøp av vannrettigheter på 1850-tallet:

Østensjøbekken - kraftkilde til industriformål

Leif-Dan Birkemoe

Bildet, fra ca.1930, viser to elegante broer ved Mølledammen. Til høyre går en sti som forbinder de to broene.

Kilde: Østensjø lokalhistoriske bilder, bilde nr. B20100111

Sameiet Mølledammen har satt opp et opplysningsskilt utenfor boligblokkene i Østensjøveien 81 A - G ved Bryn Senter. Skiltet har en kartskisse med navn som minner om en tid da Østensjøbekken var kraftkilden til fabrikkene som lå på samme område. Det er derfor mye historie å lese på skiltet, både hva gjelder stedsnavn og skisser. Opplysningsskiltet er naturlig nok primært for orientering på boligområdet, men vi skal i det følgende berette litt om bakgrunnen for navn og skisser, altså tiden lenge før boligblokkene reiste seg på Bryn.

Fra Østensjøvannet til Alna

Helt siden Østensjøvannet ble liggende igjen som en innsjø etter at isen trakk seg tilbake og landet hevet seg, har Østensjøbekken vært eneste avløpsbekk. Tilførselen fra Østensjøvannet bestemte hvor mye vann det til enhver tid var i bekken. Vår- og høstflom gjentok seg, mens det på sommer og vinter var det mindre vannføring. Bekketraseen gikk i flatt lende, på visse partier i slyng (meandrering), med også i stryk. Da fallrettighetene ble kjøpt, og vannkraften utnyttet til energi for industribedrifter fra begynnelsen av 1850-tallet, fikk vi inngrep som satte sine

spor. Mest synlig var demninger og dammer, og dernest en flott foss når vannet gikk over damkronen.

Kvernhus

Om det har vært kvernhus og møller i tidligere tider i Østensjøbekken, foreligger det ingen opplysninger om, selv om vannfallet i bekken godt kunne gi mulighet for det. Derimot har vi navnet «Kvernjordet» ved Bølerfossen, som forteller om at det trolig sto en kvern ved Bølerbekken. I krysset Låveveien og Haakon Tveters vei har vi også grunn til å tro at det i sin tid sto en gårdskvern, i det som heter Godliabekken, også den en av tilførselsbekkene til Østensjøvannet. Langs Alna har vi mange beretninger om kverner og møller. Stedsnavnet «Kværner» forteller en del, og at det var mer enn *en* kvern. Det eneste vi i denne sammenheng kan trekke inn, er at noe av vannet i Alna nedstrøms Bryn jernbanestasjon kommer fra Østensjøbekken.

Forskjellige navn på bekk og dam

Demningen i Østensjøbekken ved Christinedal, eller Fett-eiendommen, har Østensjøveien på østsiden. Dammen kalles Mølledammen, men også «Fabrikkdammen» og «Fettdammen» har vært benyttet, altså etter bruken eller eieren av eiendommen. Østensjøbekken ble på 1800-tallet kalt for «Buskerudbekken», etter husmannsplassen Buskerud som trolig lå i dagens Bekkeveien 8 på Høyenhall. Den gang hørte det vi i dag kaller Høyenhall inn under Skøyen-gårdene (gnr.144). På det flate området nord for Østensjøvannet ble bekken i en periode kalt

Mølledammen, foto ca. 1930, har navn etter den første bruken, nemlig som kraftkilde til brisselmøllen til P.W.W. Kildal fra 1850-årene. Skorsteinene tilhører Høyenhall Teglverk og Høyenhall Fabrikker. Dammen er velfylt og vesentlig større enn i dag. Kilde: Østensjø lokalhistoriske bilder, bilde-nr. B20100090

I 1946 ble demningen fornyet og broen over damkronen rehabilitert. Vi ser folk fra entreprenøren Astrup & Aubert A/S i arbeid med støpning.
Kilde: Østensjø lokalhistoriske bilder, bilde-nr. B20100095.

for «Rognerudbekken», fordi den var grensebekk mellom Søndre Skøyen gård og Rognerud gård. «Brynsbekken» har vært brukt på nederste del. «Bryggeridammen», vannkilden til ølbryggeriet på Bryn, lå lenger nede i Bekkeveien. Bl.a. som følge av dårligere vannkvalitet oppførte bruken som ingrediens til øl, rundt 1910.

Gamle navn på nye steder

De tre boligblokkene som utgjør Østensjøveien 81 A – G med 112 leiligheter ved Bryn Senter, ble ferdigstilt i juni 2013. Boligene er organisert i Sameiet Mølledammen, et navn som knytter boligene til stedets tidligere bruk. Den lengste blokken (A-E) er gitt navnet «Bekketuset» som faktisk ligger langs Østensjøbekken som nå går i kulvert langs bekkens opprinnelige trasé. Øverste boligblokk (F), nærmest Mølledammen, heter «Damuset». Nederst mot Harry Fetts vei har vi «Hageuset» (G), som grenser til den tidligere rikholdige frukt- og grønnsakhagen på eiendommen Christinedal.

Kjøp av vannrettigheter til industri

I 1849 tok kjøpmann Peter Wessel Wind Kildal (1814-1882) de første skritt for å etablere seg på Høyenhall¹. Han kjøpte først et stort jordstykke av Otto Fredrik Wold, den gang eier av Søndre Skøyen. «Buskerudbekken» dannet grensen mellom eiendommene til Kildal på Høyenhall og Wold på Søndre Skøyen. Tre år senere skaffet Kildal seg vannrettigheter som lå under Søndre Skøyen. Han kjøpte et vannfall og et jordstykke på 2 mål av Wold. Det var ansett for lite egnet til jordbruk, fordi det bare besto av kratt og stein. Kildal trengte dette for å sikre vannkraft til sin «Bridselfabrik»², et lite industriforetak for produksjon av fargestoff. Trolig grenset jordstykket inntil det området han hadde kjøpt før. Området ble skyldsatt i 1853.

Kildal kjøpte etter hvert ytterligere parseller fra Søndre Skøyen, men også områder som lå under Nordre Skøyen. I januar 1858 fikk han skjøte på et jordstykke fra Hans Pedersen Aas på Nordre Skøyen. Kildal betalte 5 500 speciedaler for en eiendom som besto av husmannsplassen Buskerud, med unntak for det arealet som var frasolgt til Brynsdalens brenneri, et jordstykke kalt «Vetland», (en tidligere husmannsplass ved Alna) og Fagerlia, som i 1856 var solgt til cand. jur. B. Hjelm og vollmester H.I. Tjøme. Til denne eiendommen lå det vannrettigheter til bekken fra Østensjøvannet og rett til å overta bygningene under plassen Buskerud. Brynsdalen brenneri skulle imidlertid ha lov til å ta vann fra bekken i egen vannledning, og det kunne lage dam ved vanninntaket ved brenneriet. Vannrettigheter fra Østensjøbekken både som kraftkilde, men også til produksjon av næringsmidler, var den gang aktuelt.

Jordstykkene Kildal kjøpte slo han sammen og dannet bruksnummer 3 under gårdsnummer 144. Gründeren Kildal anla Norges største frukthage på Høyenhall på nesten 200 mål og etablerte flere virksomheter både på Bryn og andre steder i Norge.

Mølledammen og fabrikkene

Demningen i Mølledammen kan etter årstallet for kjøpet av vannrettighetene være påbegynt i 1853. Kildal som måtte ha sett potensialet i produksjonen, ventet neppe lenge før han fikk bygget fabrikken med vannkraft fra møllehullet i Østensjøbekken («Buskerudbekken») som kraftkilde til «P.W.W. Kildals bridsel- og krittfabrikk», den første industribedrift som utnyttet vannkraften i bekken, i alle fall på dette stedet. Et «digert vannhjul drev noen svære stamper der krittet ble løst opp i vann og siden bunnfelt i store trekar». Det var også en «brisselmølle hvor fargetre ble revet opp for uttrekk av fargestoff», en beskrivelse vi har fra en samtidig kilde³. Fabrikken sysselsatte neppe mange. I årene 1879 til 1882 var det 6 ansatte ved brisselfabrikken. Krittstampen hadde 3 ansatte. Kildal døde i 1882 og i 1885 var det slutt med produksjonen.

Etter at Kildals fabrikk opphørte overtok Ovesen & Juell, som startet en fargemølle, fram til 1890-tallet da «Eduard Fett & Co Høyehall Fabriker», etablerte seg på eiendommen. Fabrikken startet på Vallø ved Tønsberg i 1871 med produksjon av takpapp- vatt- og takrosetter. Eduard Fett & Co holdt på til den ble nedlagt i 1973 og kunne feire 100 år i 1971, da regnet fra etableringen på Vallø. Produktet fabrikken var mest kjent for i de siste tiår var NORIT takpapp med mange ansatte, ikke minst folk fra distriktet.

Skøyenputten i Østmarka er en av kildene til Bølerbekken. Tørrmuren som demmer opp Skøyenputten regulerte vannet i Bølerbekken med virkning for vannstanden i Østensjøvannet og dermed også for Mølledammen. Tørrmur var sannsynligvis også brukt ved den første demningen i Mølledammen.

Østensjø lokalhistoriske bilder, bilde-nr. B20120158

Regulert vannføring - industriens behov

Tilstrekkelig med vann året gjennom var en utfordring for datidens ingeniører. I Haakon Tveters monografi fra 1925 kan vi lese om de anstrengelser som ble gjort for å skaffe vann til tider som imøtekom industrien langs Østensjøbekken og Alna-elven ved Bryn. Dette skulle også balanseres mot andre interesser, ikke minst isskjæringen som skaffet jobb til mange dagarbeidere. Tiltak for å redusere de årlige oversvømmelsene måtte også tas i betraktning. Inngrep i vannføringen ut og inn av Østensjøvannet kunne berøre eiendomsretten som tilhørte gårdene rundt vannet.

For å fastsette eiendomsretten til isen ble det i 1909 laget et kart over vannets nordre del. I 1910 kom Aker ingeniørvesen med tilbud om et bidrag til senkning av vannstanden. Sammen

Mølledammen og "Den gule stue", opprinnelig som navnet sier malt gul, men på begynnelsen av 1990-tallet malt rød. Ved rehabiliteringen i 2012 fikk stua igjen den karakteristiske gule fargen.
Foto: Leif-Dan Birkemoe.

med bidrag fra gårdene ble det i 1911 utført et arbeid, som bestod i å grave en dypere grøft i bekkens trasé langs dagens Granhekkvei, og senkning av broen ved Rognerud (avkjøringen mellom Harry Fetts vei og Østensjøveien) med 50 cm. Denne ombygging gav et større fall. Etter en overenskomst i 1910 tillot de nedenfor liggende brukseiere, Eduard Fett & Co. Høyehall Fabriker og Bryn Væveri (Joh. Petersens Lin- og Bomullsvarefabrikker) å oppføre en «nåledam» rett ovenfor Rognerudbroen til regulering av vannstanden, slik at denne kunne stenges i vinterhalvåret, men være åpen i sommerhalvåret. Kontrakten var bindene i 5 år, men ble oppsagt av Bryn Væveri i 1915, fordi den viste sig ikke å ha nytte lenger for noen av partene.

Nåledam i Østensjøbekken

En nåledam har navnet sitt fra «nålene», som ble brukt til å stenge for vannet. Nålene var trebjelker eller planker som stod tett i tett i hele dammens lengde og stengte vanngjennomstrømmingen. Vannmengden som skulle gå gjennom dammen, ble regulert ved at man tok opp eller satte ned «nåler». Dammen er ikke avmerket på kart fra 1915 og man kan heller ikke se rester av den i dag. Noen stor betydning fikk den neppe, men vannstanden i Mølledammen må i stor grad ha blitt påvirket.

Demninger i Alna ved Bryn

Sammenhengen mellom nåledammen og Mølledammen til regulering av vannføringen, kan trolig sees i sammenheng med endringer i Alna. Ved Bryn har det vært demning i Alna for Bryn Mølle som lå omtrent der Spinneribygningen (Joh. Petersens Lin- og Bomullsvarefabrikker) senere ble bygget i 1911. Da bygget man betongdemningen, med et fall på ca. 2 meter, vi i dag kan se rett før Alna renner inn under Spinneribygningen med Brynsfossen eller Spinnerifossen, som den også ble kalt, på motsatt side. Reguleringsavtalen med nåledam i Østensjøbekken fant sted omtrent på samme tid som den nye dammen på Bryn ble bygget. Kanskje som en ekstra sikkerhet for nok vann til å drive spinnerimaskinene. Avtalen med Østensjøvannets eiere om regulering i nåledammen ble som nevnt sagt opp i 1915 da vannet fra Alna trolig var tilstrekkelig. Alnas kilder ble regulert til drikkevann i 1930 og vannkraften ble skiftet ut med elektrisk kraft rundt 1927. Dermed hadde ikke dammen ved Bryn noen nytte lenger i kraftsammenheng. Den kan da bare ha vært i drift 10-15 år. Fra Mølledammen til Bryn jernbanestasjon er det et fall på 20- 25 meter.

Demningen ved Skøyenputten i Østmarka

Den første demningen i Mølledammen var trolig en steinfylling eller tørrmur, slik dammen i Skøyenputten litt inn i Østmarka fremdeles fremstår etter flyttingen "10 alen" eller 6-7 meter lenger ned i 1876. Skøyenputten ligger i Søndre Skøyen gårds skog vest for Solbergvann. Det er Bølerbekken som har Skøyenputten som en av kildene og det var derfor vannføringen i denne bekken som bidro til å regulere vannmengden nedover i vassdraget.

Våren 2009 gjennomførte Rune Askvik, skog- og naturoppsynsleder i Skog-, friluft- og naturforvaltningsavdelingen i Friluftsetaten (nå Bymiljøetaten), årringsmåling av gran på det sted vannspeilet stod ved opphør i bruk. Det ga som resultat ca. 90 år. Etter denne beregning opphørte dammen ved Skøyenputten å være i aktiv bruk rundt 1919, en god indikasjon på når Mølledammen og dermed også fossen, opphørte som kraftkilde til «Eduard Fett & Co. Høyenhall Fabriker».

Endringer i Mølledammen på 1920 og 1930-tallet

Når man gikk over fra tørrmur til betongdemning har vi ingen opplysninger om. Heller ikke om utbedringer ble foretatt da «Eduard Fett & Co Høyenhall Fabriker» kom i drift på slutten av 1890-tallet. Fra bilder tatt på 1920 og 1930-tallet kan vi imidlertid registrere visse endringer både i demning, brotype på damkronen og bygninger på fabrikkområdet.

På 1920-tallet kan det etter et foto se ut som at det var en enkel bro med gelender over damkronen der vannet falt noen meter ned og forsvant under en fabrikkbygning litt lenger ned. Før oppføring av blokkene i Østensjøveien 81 og utskiftning av Østensjøbekkens kulvertsystem i 2011, kunne vi finne rester av en slik broforbindelse nedenfor den store demningen, men det er vanskelig å avgjøre om det som vises på bildet var hoveddemningen på 1920-tallet. På et samtidig maleri vises en foss med to fall, men om dette er uttrykk for to demninger er ikke mulig å si noe om. Terrenget kan også være noe endret i forbindelse med rivning og oppføring av nye fabrikkbygninger. Opprinnelig måtte møllehjulet ha stått mot fossen.

Dammen og hageanlegget i sin glanstid på 1950 og 1960-tallet. Fontene, svaner, flytebrygge, sittegruppe med kvernstein som bordplate og en velstelt hage. Kilde: Østensjø lokalhistoriske bilder, bilde-nr. B20070192

Demningen ved Mølledammen slik den så ut etter rehabilitering i 1946. Avhengig av vannstanden i dammen kunne man glede seg over en flott foss. Lukking ble gjennomført i 2011. Foto: Leif-Dan Birkemoe, 8. april 2010

Som en erstatning for tap av synlig rennende vann i Østensjøbekken fra Mølledammen er det gjennom hageanlegget til Sameiet Mølledammen anlagt en liten kunstig bekk som slynger seg gjennom gresset. «Den gule stue», er til disposisjon for sameiet.

Foto: Leif-Dan Birkemoe, 16.08.2019.

Fra bilder tatt tidlig på 1930-tallet kan man se at Mølledammen var en god del større enn i dag, sikkert også avhengig av vannstanden i Østensjøvannet med flom vår og høst. På dette tidspunkt har vi bilder som viser en elegant bro med et hvitmalt rekkverk, et fornyet innslag i hageanlegget. Broen over Østensjøbekken ved innløpet til dammen ble trolig også bygget samtidig med rehabiliteringen av broen ved damkronen. Det fortelles at man på denne tiden kunne fiske karpe i dammen. Sammenligning med vannføringen den gang og i dag er ikke relevant. Nå føres vannet for det meste gjennom kulverten og altså utenom dammen.

Ny demning i 1946 – fra mølledam til pryddam

I 1946 har vi et bilde som viser store arbeider med å støpe ny demning. Det var entreprenør Astrup & Aubert A/S som stod for byggingen. Trolig var demningen i dårlig forfatning og måtte rehabiliteres om man fortsatt ønsket en dam – denne gang en pryddam, til glede for fabrikkeier Harry Fett (1875 – 1962) og hans mange prominente gjester, men også for alle som hadde sitt arbeid på fabrikkkanlegget. Rehabilitering av dammen må sees i sammenheng med oppgradering av hagen. På 1950 og 1960-tallet vises det bilder med en fontene midt i dammen, broen er nymalt, en sittegruppe er plassert mot Østensjøveien og et bord med en kvernstein benyttet som bordplate.

Rehabiliteringen kan også sees i sammenheng med at fabrikkens kontor flyttet fra lokalene i Karl Johansgate 8 og opp til Christinedal. Fabrikkeieren Harry Fett ønsket et godt og trivelig

Mølledammen med Østensjøveien til venstre, boligen Christinedal på kollen bak dammen. Et møllehjul montert på en stein, minner om tidligere virksomhet. Foto: Leif-Dan Birkemoe, 16.08.2019.

Sameiet Mølledammen har satt opp et opplysningskilt utenfor boligblokkene i Østensjøveien 81 A - G ved Bryn Senter. Til venstre en bevart historiefortellende portstolpe ved inngangen til Eduard Fett & Co Høyenhall Fabrikker. Foto: Leif-Dan Birkemoe, 16.08.2019.

miljø. På 1960-tallet ble direktørboligen Christinedal også benyttet som kontor. Fra fabrikkens nedleggelse i 1973 forfalt dammen, broen, hagen og bygningene gradvis, med unntak av direktørboligen. Rundt 2007 ble fabrikkbygningene revet, dammen renoverert og boligblokker bygget langs Østensjøveien. I 2016 ble eiendommen fredet etter kulturminneloven. Det innebar at både Mølledammen og deler av Østensjøbekken oppstrøms dammen er fredet.

Senkning av Østensjøbekken

Fra Rognerudbroen (Harry Fetts vei og Østensjøveien) til Mølledammen ble Østensjøbekken rundt 1960 senket noe for å få større fall i et forsøk på å redusere oversvømmelsene ved Østensjøvannet. Det var spesielt i sør der Østensjøveien krysser våtmarken ved Bogerudmyra. Her var det sesongmessig stenging av veien når flommen stod for høyt over veibanen, før Østensjøbroen kom på plass i 1964.

Vannføringen

Vannføringen i Østensjøbekken er i dag liten, mesteparten av vannet går i tunnelen eller kulverten fra Østensjøvannet som ble bygget i 1966. Østensjøbekken og tunnelen møtes i området under Bryn Senter før den renner ut i Alna ved Bryn jernbanestasjon. Da kulverten ved Østensjøvannet ble bygget, fikk man installert et hevertsystem som ved en viss vannstand satte i gang prosessen med å slippe vann inn i kulverten. I 2015 ble denne innretningen skiftet til en automatisk styrt damluke, for på den måten å regulere vannstanden bedre.

Fra åpen til lukket bekk

Østensjøbekken gikk opprinnelig åpen hele veien fra Mølledammen til den rant ut i Alna ved Bryn jernbanestasjon. Gradvis ble bekken lukket fra ca. 1910. Tidlig på 1930-tallet var bekken helt lukket fra Mølledammen til Alna. Årsaken til at den ble lagt i rør var blant annet press fra beboere som var sterkt plaget av kloakken som rant ut i bekken. Mange nye hus ble bygget på Bryn og alle førte sin kloakk rett ut i Østensjøbekken. I tillegg var det ikke uvanlig med flom, særlig vår og høst. Dermed fløt all elendigheten ut på Østensjøveien. Under arbeidet med å fjerne den gamle kulverten i 2011 kom flere gamle kloakkledninger til syne, som i sin tid hadde direkte avløp til bekken. Om beboernes krav om lukking av bekken, se egen artikkel på side 104 etter et innlegg i Østre Aker avis fra desember 1929.

Ny kulvert

Den nye kulverten som ble lagt i 2011 har en diameter på ca. 2 meter og er på den måten forberedt for store nedbørsmengder. Den ligger delvis oppå den gamle kulverten og følger Østensjøveien rundt svingen. Østensjøveien ble lagt om i 1870-årene og fulgte bekkens slyng. Dette fordi bakken opp den gamle Østensjøveien, dagens Harry Fetts vei, var en stri kneik for hester med tunge lass. Derfor valgte kommunen omlegging etter det såkalte elve- eller bekkealternativet, dvs. at veien fulgte bekken. Veien er senere bygget opp og utbedret. Boligblokken «Bekketuset» følger da også traseen til Østensjøbekken. Omtrent under parkeringsplassen ved Bryn Senter møtes kulverten fra Mølledammen og vannet i kulverten direkte fra Østensjøvannet. Samlet går vannet derfra til Alna-elven.

Som en erstatning for tap av synlig rennende vann og en foss, er det gjennom hageanlegget til Sameiet Mølledammen anlagt en kunstig bekk som ender i et lite vannfall ut mot Harry Fetts vei

Industriens utnyttelse av Østensjøbekkens vann varte i rundt 70 år. Mølledammen og «Damhuset», Østensjøbekken og «Bekketuset», er et minne om industriens første tid på Bryn. Vannkraften og vannrettighetene var forutsetningen som bestemte hvor fabrikkene kunne plasseres. Transformasjonen fra industriområder til boligfelt har nådd Bryn flere steder, men at det var Østensjøbekken som var utgangspunktet for Sameiet Mølledammen, er lokalhistorisk tankevekkende.

Sluttnoter:

- ¹ Det følgende om Kildal og oppdeling av jordstykker fra Nordre- og Søndre Skøyen er hentet fra Høyenhallboka, kapitel skrevet av Knut Sprauten, side 9-17.
- ² Bridsel=bark
- ³ Privat dokument fra 1955, forfattet av Sigurd Brinch (f. 1873), vokst opp på «Fagertun» på Bryn.

Kilder:

- Joh. Petersens Aktieselskab 50 år 1854-1954
- Brynvellenes Fellesråd, møteprotokoll 1945 – 1972.
- En forstad vokser fram, Bryn Vel, 1951
- Bryn – Historisk utvikling, Byantikvaren, 1993
- Eduard Fett & Co, Høyenhall Fabrikker, 1871-1971.
- Høyenhallboka 1711-1989, redigert av Nils Hauglund, Tore Schou og Knut Sprauten. Høyenhall Vel 1989.
- Sothøna nr. 39, mai 2010. Fra mølledam til pryddam, Leif-Dan Birkemoe.
- Sothøna nr. 44, desember 2012. Mølledam i ny skikkelse, side 43. Leif-Dan Birkemoe.
- Sothøna nr. 46, november 2013. Fredning av Christinedal, side 16. Leif-Dan Birkemoe.
- Sothøna nr. 47, juni 2014. Historiefortellende vannfall på Bryn, side 17. Leif-Dan Birkemoe.
- Aktuell historie ved Gunnar Pedersen, Kildals vidunderlige frukthage. Nordstrands Blad. Oslo 2008.

Det kunstferdige «vannfallet» med en dam øverst og nederst som avslutter fasaden til boligene i Østensjøveien 81 A – G ved Bryn Senter, skal minne om fossen ved Mølledammen. Skulpturen «Mørkt fjell» 2011 av Kjell Nupen i nederste dam. Det var dette vannfallet som på 1850-tallet bestemte lokaliseringen av fabrikkene.
Foto: Leif-Dan Birkemoe, 01.05.2014.